

Християни віри євангельської на Рівненщині (60-ті – середина 80 –х рр. ХХ ст.)

Розкриті форми та методи антирелігійної політики щодо громад християн віри євангельської та віруючих зокрема. Зроблений аналіз поширення громад в регіоні, їх діяльності. Показані внутрішньо конфесійні процеси та міжконфесійне становище громад п'ятидесятників.

Ключові слова: Рівненщина, антирелігійна політика, християни віри євангельської (ХВЄ), місцеві органи влади.

L. Zahrebelna. The Christians of Evangelical Faith in Rivne region (60s – middle of 80s of the 20th century)

There are disclosed the forms and the methods of antireligious policy in reference to the communities of Christians of Evangelical Faith and to believers in general. There is performed an analysis of the communities' activity in the region, and their spreading. There are also shown the processes inside the denominations and the interconfessional condition of Pentecostal communities.

Key words: Rivne region, antireligious policy, The Christians of Evangelical Faith (CEF), local bodies of power.

Л. Загребельная. Христиане веры евангельской на Ровенщине (60-е – середина 80-х гг. ХХ ст.)

Раскрыты формы и методы антирелигиозной политики относительно общин христиан веры евангельской и верующих в частности. Проведен анализ деятельности общин в регионе и их распространение. Показаны внутреннеконфессиональные процессы и междуконфессиональное состояние общин пятидесятников.

Ключевые слова: Ровенщина, антирелигиозная политика, христиане веры евангельской (ХВЕ), местные органы власти.

Рівненська область була однією із найбільш насичених діючими п'ятидесятницькими релігійними об'єднаннями і групами на території України та в Радянському Союзі загалом. Для того, щоб проаналізувати конфесійне

життя Рівненщини, необхідно висвітлити становище та діяльність християн віри євангельської як однієї із течій християнства в регіоні крізь призму державно-церковних відносин. Дослідженням історії громад ХВС в Україні у ХХ ст. займалися такі науковці як П. Бондарчук, Ю.Вільховий, В. Любащенко, Т. Нікольська, О. Тимошук, П. Яроцький та ін. Основною джерельною базою дослідження є документи неопублікованих архівних джерел, що зберігаються у Державному архіві Рівненської області, матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

Станом на 1980 р. із 124-х зареєстрованих (легально діючих) в області релігійних громад євангельських християн – баптистів (далі за текстом – ЄХБ) майже 76 (61,2%) були п'ятидесятницькі, які після війни на основі «серпневого договору» в 1945 р. увійшли в союз із ЄХБ. В області найбільша концентрація зареєстрованих і таких, що входили в союз із ЄХБ п'ятидесятницьких громад була в Сарненському районі – 10 громад, Володимирецькому районі – 14 громад, Рокитнівському районі – 9, Заріччянському районі – 8 громад, Острозькому і Костопільському районах – по 6 громад, тобто переважно у північній частині регіону [21, арк. 102]. За даними уповноваженого в справах релігії по Рівненській області (далі за текстом – уповноважений) п'ятидесятницький рух на території Рівненщини до об'єднання західноукраїнських земель із Радянською Україною вважався помірною, так званого «шмідтовського» направлення. Уповноважений так описує релігійний напрямок: «По культовій практиці п'ятидесятники Рівненщини «омивання ніг» не здійснюють, «хрещення духом» і «пророцтва» застосовують тільки одиниці віруючих і обов'язковим для всіх воно не являється» [21, арк. 101]. Антирелігійна кампанія початку 60-х рр. характеризувалась масовим зняттям із реєстрації релігійних громад. Порухення законодавства про релігійні культу було однією із офіційних причин. Наприклад, 3 червня 1960 року Рада у справах релігійних культур прийняла рішення про зняття з реєстрації за систематичне порушення законодавства про культу релігійну громаду с. Поляни Березнівського району [2, арк. 168]. У рішенні облвиконкому від 3

травня 1960 р. було зазначено, що порушення радянського законодавства про культу проявлялося в тому, що віруючі проводили релігійну роботу серед дітей, які не вступали до піонерів; не відвідували культурно-освітні заклади; ухилялись від несення військового обов'язку. Додатково зазначено «...і за обман при реєстрації (грумада зареєстрована як ЄХБ, а фактично була і є п'ятидесятницька)» [2, арк. 108]. Тобто, не всі релігійні громади ХВЄ, які приєднались у серпні 1945 р. до Союзу ЄХБ, дотримувались укладеного Положення у своїй культовій практиці. Спроба місцевої влади покінчити з релігією шляхом закриття церков та молитовних будинків сприяли активізації релігійного підпілля.

За часів хрущовської «відлиги» антирелігійна політика особливо була спрямована проти релігійного «сектантства». 6 квітня 1961 р. на засіданні бюро Рівненського обкому КП України були затверджені заходи з розгортання атеїстичної роботи серед населення та ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культу [14, арк. 12]. Серед 32 пунктів стратегічних заходів зазначалось – вести боротьбу проти нелегальних сект, тобто п'ятидесятників, мурашківців та ін. [14, арк. 69-73].

У свідомості населення створювали стереотип «ворога». Особливо лякаючими були звинувачення сектантів у бузувірстві та ритуальних жертвоприношеннях. Наприклад, в номері обласної Рівненської газети від 20 лютого 1960 р. була вміщена стаття під назвою «Трагедія в селі Копище». В ній розповідалось про трагедію, що сталась в Житомирській області коли «Сокира батька опустилась на голову рідної дитини...». Все відбулось тому, що «В Копищі знайшлися виродки, які влили в душі подружжя Лозків смертоносну отруту фанатизму. В результаті принесено жертву в ім'я Господнє. Натхненником мерзотного злочину був брат у Христі, пророк Петро Гречко» [22, с. 3]. У довідці уповноваженого від 1961 р. про християн євангельської віри вказано: «секта містичного та реакційного напрямку, що допускає в своїх обрядах надумані виснажливі форми моління...займаються пророцтвом,... відмовляються від захисту Батьківщини із зброєю в руках. Не беруть участі у

суспільно-політичному житті...» [4, арк. 133]. Жодного слова не сказано про жертвоприношення дітей. Страшні розповіді на рівні слухів про принесення в жертву дітей чи молодих дівчат продовжували жити навіть тоді коли антирелігійна компанія стихла [23, с. 180].

До боротьби із релігійним підпіллям були залучені комісії сприяння місцевим радам по контролю за дотриманням законодавства про культу. Наприклад, з метою припинення протизаконної діяльності групи п'ятидесятників в с. Кричильськ Сарненський район сільська та районна комісії сприяння контролю за дотриманням законодавства про релігійні культу систематично виявляли їх зібрання, відсилали акти порушень віруючими законодавства про культу на розгляд адмінкомісії при райвиконкомі, внаслідок чого порушників законодавства штрафували [1, арк. 43].

Діяльність обласної прокуратури в антирелігійній політиці зводилась в основному до викриття сектантських формувань та характеризувалась з їхньої сторони «профілактичною роботою». Взагалі, прокуратура проводила дану «профілактичну роботу» у двох напрямках, які були на їх погляд кримінального та контрреволюційного характеру: у викритті залишків ОУНівського підпілля та попередження розповсюдження релігійних сект [15, арк. 25]. Так, протягом 1960-61 рр. за участю прокурорів систематично проводились тематичні вечори атеїстів із викриттям реакційної сутності сектантів та націоналістів, де виступали особи, що відійшли від церковних громад та колишні учасники УПА. За сприяння прокуратури в районних і обласній газетах було надруковано більше 50 статей про осіб, що відійшли від сект [17, арк. 12; 15, арк. 26]. Органи КДБ проводили «профілактичну роботу» з метою ліквідації нелегальних груп. Наприклад, у звіті УКДБ вказано: «В м. Червоноармійську сектантки Рижа Фекла та Домюк Іустинія створили нелегальну групу п'ятидесятників в кількості 15 чоловік. Керував групою Колосовський Георгій, що проживав в будинку вітчима Іваненка. Іваненко заборонив своїй дружині (матері Колосовського) надавати Колосовському, що має п'ятьох малолітніх дітей матеріальну допомогу. Для внесення розбрату і з

наступною ліквідацією групи п'ятидесятників було доведено до відома Колосовського про неприязнь до нього вітчима...Викладений факт був використаний для ліквідації групи в результаті чого три чоловіка із цієї групи пристали до ЄХБ, а інші на чолі із Колосовським порвали із релігією» [16, арк. 40-41].

Віруючі п'ятидесятники також несли кримінальну відповідальність. Наприклад, у 1961 р. був засуджений віруючий с. Боратин Радивилівського району Качан Олександр, який відмовився від служби в радянській армії [3, арк. 155]. В цьому ж році засудили по ст. 209 КК УРСР на 5 років позбавлення волі та 5 років заслання за паразитичний спосіб життя та керівництво забороненими сектами пресвітера незареєстрованої громади (у 1957 р. відділилась від ЄХБ) п'ятидесятників Василя Шевчука у с. Верба Дубенського району [3, арк. 257]. У 1962 р. органи КДБ, прокуратури, суду області притягнули до кримінальної відповідальності більше 26 чоловік організаторів та активних діячів сектантських формувань [18, арк. 55].

Присікання діяльності п'ятидесятницьких груп на території області велось двома шляхами. По-перше, згідно заходів по боротьбі з протизаконною діяльністю сектантських груп рекомендовано місцевим Радам депутатів трудящих посилити контроль і присікати протизаконну діяльність п'ятидесятницьких груп. По-друге, через пресвітерську раду при старшому пресвітері ЄХБ, а також через авторитетних пресвітерів, велися бесіди в групах п'ятидесятників з приводу переходу віруючих в зареєстровані громади ЄХБ, що знаходяться у тих самих населених пунктах чи поряд [7, арк. 23].

24 грудня 1963 р. старший пресвітер ВС ЄХБ у Рівненській області отримав лист від старшого пресвітера УРСР О.Л.Андріїва, в якому йшлося про те, що потрібно вести роботу по укріпленню, об'єднанню і розширенню єдності з незареєстрованими общинами ХВС. Дане послання було основане на рішеннях, прийнятих на Всесоюзному з'їзді ЄХБ в Москві 1963р., та на нараді в Києві з представниками колишнього Союзу ХВС. Було складене звернення до християн віри євангельської, що знаходяться поза єдністю, що не увійшли в

об'єднаний Союз ЄХБ, в якому закликалося підтримати Московський договір 1945 р. Продуманий план роботи по приєднанню общин ХВЄ до ВС ЄХБ потрібно було узгодити з уповноваженим області [5, арк. 187-192]. Звісно, така політика об'єднання і виведення з підпілля нелегальних груп швидше була потрібна державним органам з метою здійснення контролю.

Станом на 1 січня 1967 р. за даними старшого пресвітера ЄХБ, в яких зазначались керівник та кількість віруючих, у Рівненській області було 25 незареєстрованих громад п'ятидесятників: м. Рівне (Чубок Г.О., 50 чол.), м. Рівне (Нікітський І.Л., 30 чол.), с. Бегень (невідомий керівник, 35 чол.), с. Корнин (Тирак В.Д., 10 чол.), с. Шпанів (Лукомський А., 50 чол.), с. Волошки (30 чол.), с. Черепашник (20 чол.), с. Олександрія (Ільчук О.І., 10 чол.) Рівненський район; с. Бистричі (Пишняк М.Л., 30 чол.), с. Поляни (Бабак І.А., 60 чол.), с. Малинськ (Прокопчук І.П., 42 чол.), с. Грушівка (Ткач І.А., 24 чол.) Брезнівський район; с. Колодіївка (Малиновський А.А., 20 чол.) Гощанський район; с. Верба (Шевчук В.С. 35 чол.), с. Перенятин (Гаврищук Й.О. 52 чол.) Дубнівський район; с. Глинськ (Корольчук К.Л., 60 чол.), с. Цурків (Косюга С., 50 чол.), с. Степанівка (10 чол.), с. Новомалинськ (Ільчук П., 20 чол.) Здолбунівський район; с. Глажева (10 чол.), с. Соломка (Федюра В.І., 8 чол.) Костопільський район; с. Кураж (Кузьмюк О.М., 30 чол.), с. Мощаниця (Тищенко Я.Г., 35 чол.) Острозький район; с. Тинне (50 чол.), Чабель (Коток Д., 15 чол.) Сарненський район; громада п'ятидесятників сіоністів у с. Срібне (8 чол.) та с. Гонорадка (10 чол.) з лідером Мадзюком М.Ф. [6, арк. 48].

Уповноважений Г. Личковаха зазначив: «об'єднання п'ятидесятницьких груп на базі зареєстрованих общин ЄХБ знижує релігійну активізацію населення і перешкоджає розвитку п'ятидесятницького руху в Рівненській області» [9, арк. 61]. Часто такі об'єднання проводились терпимо, проте без ентузіазму. Рівняючи віруючих під один шаблон, влада не врахувала догматичних відмінностей та відстань між сусідніми селами. З часом почали проявлятися в області тенденції коли громади п'ятидесятницького спрямування, які офіційно приєднувались до реєстрованих ЄХБ, з часом самі

нелегально організовували свої зібрання та, не маючи бажання повертатись до реєстрованої громади ЄХБ, просили власної реєстрації. На відміну від громад відділених баптистів, які не підтримували визнаний владою релігійний центр ЄХБ, громади за змістом помірною п'ятидесятницького спрямування, ставлячи за ціль збиратись на законних підставах, готові були визнати себе громадою ВС ЄХБ [9, арк. 58-61]. Деякі громади ХВС, не зважаючи на наявність в окремих селах зареєстрованої громади ЄХБ, все таки продовжували діяти нелегально. Свою нелегальність вони пояснювали тим, «що зареєстровані громади проявляють послух владі і піддаються земним гріховностям, тим самим відступаючи від святого Писання» [7, арк. 22].

В кінці 60-х років п'ятидесятницькі місіонери у своїх листах свідчили «що їх все більше турбує те, що віруючі все більше намагаються йти в зареєстровані громади» [7, арк. 8]. Не зважаючи на те, що на початку 70-х років група віруючих п'ятидесятників м. Рівне приєдналась до громади ЄХБ, на що вони отримали дозвіл міськради, все ж таки, за свідченнями уповноваженого по області, «ініціативна група фанатиків» таємно збирається по квартирах віруючих, де обумовлюють питання внутрішньо церковного характеру [8, арк. 5]. Крім того, приєднана група п'ятидесятників до громади ЄХБ м. Рівне, за свідченням пресвітера громади К.Шкурського та членів виконавчого органу, хоча проводили молитовні зібрання в інші дні та години, ніж віруючі ЄХБ, проте не дотримувались умов Серпневого Договору 1945 року, не підкорялись керівництву громади, а проводили зібрання за «методом п'ятидесятників». Тому пресвітер та виконавчий орган у листі до уповноваженого зняли із себе відповідальність за проведення зібрання в дні, коли збиралась громада п'ятидесятників із подальшими наслідками [8, арк. 96]. В період з 1970 р. до початку 1978 р. по області перейшло в зареєстровані громади 1285 чол. віруючих п'ятидесятників [13, арк. 13].

Виконуючи постанову ЦК КПУ від 9 жовтня 1973 р. «Про посилення боротьби із сектантським підпіллям» уповноважений продовжував проводити політику обмеження діяльності незареєстрованих громад шляхом їх об'єднання

із зареєстрованими громадами ЄХБ [11, арк. 20-24]. Після прийняття нової Конституції 1976 р. та Положення про релігійні об'єднання в УРСР та в області у п'ятидесятницьких нелегальних так і зареєстрованих громадах ЄХБ, що вміщали п'ятидесятників, почалися незворотні процеси. Практика реєстрації автономних п'ятидесятників в м. Києві та інших містах призвела до активізації п'ятидесятників в Рівненській області. Деякі з них почали вихід із зареєстрованих змішаних громад. У 1978 р. уповноважений зазначає: «за останні два роки процес злиття із зареєстрованими дещо призупинився, оскільки багато груп, що раніше просили реєстрації в союзі ВС ЄХБ мають плани і ставлять питання про самостійну автономну реєстрацію. Наприклад в м. Рівне група п'ятидесятників в 1974 р. була взята на облік і проводила молитовні зібрання в одному приміщенні з зареєстрованою групою ЄХБ. Віруючі двох громад вибрали спільний виконорган. Вже після 1976 р. вони ставили питання про автономну реєстрацію» [10, арк. 25].

У 1976 р. уповноважений описує ставлення місцевих органів влади до нелегальних релігійних громад, що подають клопотання про реєстрацію. «... там де відомі нам п'ятидесятницькі групи зупинили свою діяльність і просять реєстрації, місцеві органи влади без врахування вимог часу і змінених обставин не розглядають в законному порядку заяв про реєстрацію, продовжуючи віддавати перевагу не зовсім оправдованим себе в даний час адміністративним заходам, відмовляють в реєстрації з мало переконуваними мотивами цих відмов чи накладають штрафи, нібито за самовільне проведення сектантами своїх молитовних зібрань. Штучно ускладнюючи обстановку, визиваючи законні нарікання, незадоволення і скарги віруючих, створюються таким чином умови, при яких пророблена робота по виведенню із підпілля втрачає свою вагу і великі групи знову заганняються в глибоке підпілля. Подібна практика відмов і заборон сама по собі являється порушенням законодавства про релігійні культури і безумовно не може сприяти оздоровленню обстановки» [20, арк. 23-24].

Незважаючи на таку реакцію місцевих органів, протягом 1976-1977 рр. в області були перші реєстрації груп ХВС як громади ЄХБ в с. Поляни Березнівського, с. Красносілля Гощанського, с. Збуж Костопільського, с. Кураж Острозького районів із загальною кількістю віруючих 238 чол. [13, арк. 13]. Зі сторони підпільних єпископів серед нелегальних п'ятидесятників проводилась робота по об'єднанню п'ятидесятницьких груп і створення п'ятидесятницького центру. Авторитетні п'ятидесятники Журавель із Запоріжжя, Білас зі Львова, Давидюк із Рівного та інші проводили таємні зустрічі, на яких обговорювали питання автономного відділення [12, арк. 38]. Представники п'ятидесятників із ВС ЄХБ, такі як Шатров П.К, Глуховський В.С., які відвідали область з 17-28 грудня 1977 р., знайшли підтримку з боку Давидюка Н.Т., Ващишина А.П. для створення окремого від ВС ЄХБ духовного центру. Вони розглядали навіть пропозиції створення відділу п'ятидесятників при ВС ЄХБ [13, арк. 14]. Варто зазначити, що ціллю їхньої поїздки за дорученням владних інстанцій було провести профілактичну роботу серед еміграційно налаштованих віруючих. Після їхньої роботи уповноважений зазначає «...варто зазначити, що схилити до відмови від подання заяв їм не вдалось переконати ні одного віруючого» [13, арк. 17]. Серед незареєстрованих ХВС еміграційні настрої знайшли прояв, наприклад, в с. Жадень Дубровицького району, де в 1977 р. 69 сімей подали заяви на виїзд за кордон, а в 1978 р. 31 сім'я повторно [13, арк. 48].

У 1980 р., за даними уповноваженого, незареєстрованих об'єднань п'ятидесятників було 16, із загальною кількістю близько 1300 віруючих. У характеристиці уповноваженого читаємо: «Із незареєстрованих 6 груп (420 чол.) притримуються крайньої позиції, орієнтуючись на керівництво Київського нелегального п'ятидесятницького єпископа Іванова. Решта 10 груп помірного напрямку, налаштовані у відповідності до радянської дійсності і діючого законодавства про релігійні культу порівняно лояльно, окремі із них готові його притримуватись. 7 із цих груп помірно налаштованих, у різний час клопотали або подають клопотання про реєстрацію із входженням в союз з ЄХБ» [21, арк. 102]. Очевидно, об'єднання ХВС та ЄХБ було штучним і

трималось по волі партійних та радянських органів ніж самих віруючих. У характеристиці уповноваженого на найбільш авторитетних лідерів ХВС можемо прочитати наступне: «Давидюк Микола Тимофійович...формальний прихильник союзу ЄХБ, ... Ващишин А.П... недостатній послідовник союзу з ЄХБ, Антонюк Василь Дем'янович...прихильник союзу з ЄХБ, проте виступає за велику самостійність і меншу залежність п'ятидесятників від баптистів» [21, арк. 104]. Крім того, у передз'їздові періоди ЄХБ спостерігались тенденція, коли частина п'ятидесятників, котрі входили в зареєстровані громади ЄХБ, докладали зусилля для укріплення позицій ХВС у ВС ЄХБ, навіть до виділення із нього і створення свого центру [21, арк. 104]. Сам уповноважений у 1980 р. зазначав: «Профілактична робота шляхом систематичних зустрічей і бесід з авторитетними представниками груп п'ятидесятників з ціллю недопущення будь-яких центристських тенденцій з виділенням із ВС ЄХБ чи отримання більшої автономізації нами продовжується. Поки нам вдається стримувати небажані тенденції і закріплювати як серед п'ятидесятників, так і серед баптистів думку про необхідність збереження єдності всіх течій, що увійшли у ВС ЄХБ» [21, арк. 105].

Навіть після перегляду у середині 60-х рр. релігійної політики, аналіз помилок, впровадження нових демократичних законів не могли змінити напрям цієї релігійної політики. 17 жовтня 1983 р. лідер громади ХВС Федорчук І.М. сіл Олександрія, Волошки, Пухово, Кустин Рівненського району був засуджений народним судом по ч. І ст. 209 КК УРСР до 5 років позбавлення волі суворого режиму. Даний судовий процес транслювався по радіо та була надрукована стаття в районній газеті [19, арк. 70]. Керівник ХВС, за словами прокурора, у суспільних місцях вів пропаганду свого віровчення, закликав громадян вступати в секту, вихваляв віровчення п'ятидесятників, закликав до відмови брати участь у суспільній діяльності та виконання громадянських обов'язків, під його впливом юнаки відмовлялись від військової присяги.

В січні 1983 р. судовою колегією по кримінальним справам Рівненської обласного суду розглянута справа по звинуваченню віруючого ХВС Шилюка

В.С. по ст. 187-1 КК УРСР. За даними обласного прокурора, він виконував функцію ідеолога релігійного об'єднання, а був також організатором компанії «Еміграції віруючих із СРСР через релігійні мотиви». Крім того, була дана наступна характеристика: «Він звершував емісарські поїздки в різні райони країни з ціллю поширення серед віруючих еміграційних настроїв і для зустрічі з іншими керівниками цієї провокаційної кампанії. Шилюк систематично займався виготовленням рукописним способом творів у віршованій формі, прозі, друкованих текстів, що містили завідомо брехливі вимисли, що порочать радянський державний та суспільний устрій, та їх розповсюджував. Його вірші друкувались у махровій націоналістичній газеті «Свобода» в Нью-Йорку. Як організатор зібрань, Шилюк виявив непокору представникам органів влади, що пропонували припинити молитовні зібрання, що супроводжувались порушеннями суспільного порядку. Справу доповіли слідчим на зібранні колективу, де працював Шилюк, його протиправна діяльність піддана гострому засудженню». Так, вироком суду Шилюка В.С. позбавили волі на 3 роки [19, арк. 73-74]. Місцеві органи продовжували використовувати громадський осуд над керівниками релігійних об'єднань. Наприклад, 5 травня 1983 р. в с. Бистричі Березнівського району була проведена зустріч жителів села, де, як зазначає прокурор, «гострому засудженню був підданий керівник підпільної секти Пишнюк Н.Л., який згубно впливає на місцеве населення...на зустрічі було прийняте спеціальне рішення, що засуджувало поведінку Пишнюка Н.Л.» [19, арк. 55].

Отож, незважаючи на нелегальне становище громад ХВС та жорстку політику влади щодо даної конфесії продовж досліджуваного періоду, громади даного напрямку не асимілювались із іншими протестантськими об'єднаннями та не припинили своєї діяльності. Крім того, з огляду на незмінний курс релігійної політики влади, поступова лібералізація суспільства (в більшості випадків тільки декларована) давала підстави на самостійний розвиток п'ятидесятницьких громад в регіоні.

Список використаних джерел та літератури

1. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. р-204. – Оп. 8. – Спр. 1881.
2. ДАРО. – Ф. р-204. – Оп. 12. – Спр. 78.
3. Там само. – Спр. 106.
4. Там само. – Спр. 123.
5. Там само. – Спр. 138.
6. Там само. – Спр. 145.
7. Там само. – Спр. 179.
8. Там само. – Спр. 218.
9. Там само. – Спр. 231.
10. Там само. – Спр. 258.
11. Там само. – Спр. 259.
12. Там само. – Спр. 262.
13. Там само. – Спр. 275.
14. ДАРО. – Ф. 400. – Оп. 2. – Спр. 641.
15. ДАРО. – Ф. 688. – Оп. 13. – Спр. 370.
16. Там само. – Спр. 392.
17. Там само. – Спр. 397.
18. Там само. – Спр. 426.
19. Там само. – Спр. 669.
20. Центральний державний архів вищих органів влади та управління. – Ф. 4648. – Оп. 7. – Спр. 27.
21. Там само. – Спр. 130.
22. Ломачук І. Трагедія в селі Копище / І. Ломачук // Червоний прапор. – 1960. – № 37.
23. Никольская Т.К. Русский протестантизм и государственная власть в 1905 – 1991 годах / Татьяна Кирилловна Никольська. – Спб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2009. – 356 с.